

Kes asutas Pirita kloostri?*

Juhan Kreem, Kersti Markus

Artiklis vaadeldakse Pirita kloostri asutamise taga olnud isikute tausta. Selgub, et kloostri asutamine oli mitme erineva grupi ühisaktsioon. Lisaks hansakaupmeestele panustasid kloostri rajamisse ka kohalikud vasallid ja maahärra, Saksa Ordu.

Balthasar Russowi Liivimaa kroonikas on ordumeistrit Konrad von Vietinghoffi (ameetiaeg 1401–1413) puudutavas peatükis kirjas järgmist:

”Selle meistri valitsemisajal, anno 1407 Vituse päeval, hakati ehitama toredat Püha Birgitta Ordu kloostrit Mariendali, lühike miil Tallinnast eemal. Algatajad olid kolm varakat kaupmeest, nimelt Hinrich Schwalberch, Hinrich Huxer ja Gerlach Kruse, milised kaupmehed andsid selleks kogu oma vara ja hakkasid kloostri vendadeks. Ja Hinrich Schwalberch oli kloostri ehitusmeistriks ja ehitas seda 29 aastat.”¹

Russowi allikaks on siin ilmsesti olnud Pirita ehk Mariendali kloostri kroonika, mis oli alles veel 17. sajandil, kui Adam Oleariusel lubati seda kasutada.² Et kloostri asutasid kolm kroonikas mainitud meest, on märgitud ka ühes Tallinna 16. sajandi raeprotokollis.³ Käesoleva artikli eesmärk on sellest informatsioonikilust alustades uurida kloostri rajamise taga olnud inimeste sotsiaalset tausta. Nii ei avane meile mitte ainult konkreetse aktsiooni taustajõud, vaid ka Pirita kloostri rajamise laiem sotsiaalne ja poliitiline kontekst.

Kolm kaupmeest

Kolm Russowi poolt kloostri asutajateks tituleeritud meest – Hinrich Swalbart (Schwalberch), Hinrich Huxer ja Gerlach Kruse – on tõepoolest Pirita varasemas ajaloos prominentsel kohal. Hinrich Swalbart on korduvalt olnud teel Mariendali kloostri asjus, tema kõige kuulsam missioon viis Konstanzi kirikukogule.⁴ Gerlach Kruuset nimetatakse 1418. aastal Pirita kloostri asekonfessoriks.⁵ Hinrich Huxer Tallinna kloostri seotud allikates enam hiljem ei figureeri, küll aga täitis ta 1419. aastal konfessori ülesandeid Marienwohlde birgitiinide kloostri Lübecki lähedal.⁶ Sellesama Marienwohlde kloostri seoses on allikates mainitud veel teist Tallinna venda Borchard Saudeli (Sawdel), kes aitas lisaks Marienwohldele asutada ka Marienkroni kloostrit Stralsundi lähistel ning hiljem

* Artikkel valmis Eesti Teadusfondi grantide nr. 6900 ja nr. 7129 raames.

1 Chronica der Prouintz Lyfflandt ... dörch Balthasar Rüssouwen Reualiensem. Rostock, Anno M.D.LXXXVIII (1578), fol 44v. *By disses Meisters regeringe, anno 1407. am dage Viti, ys dat herlike Kloster Mariendal, S. Birgitten Ordens, eine kleine myle wegus van Reuel, angefangen tho buwende, De anfengers sint gewesen dre vormögene Koeplude, nomliken Hinrich Schwalberch, Hinrich Huxer, unde Gerlach Kruse, welckere Koeplude alle ere guder dartho gegeuen hebben/ vnde Brodere des Klosters ge worden sint, vnde Hinrich Schwalberch ys de buwmeister des Klosters gewesen, vnd hefft darauer gebuwet 29 Jar.* (Tõlge J. Kreem.)

2 P. Johansen, Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von H. von zur Mühlen. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk. 52–55.

3 P. Johansen, Balthasar Rüssow..., lk. 55.

4 Selle kohta vt. nt. T. Nyberg, Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters. Bibliotheca Historica Lundensis 15. Lund: Gleerup, 1965, ptk. III, eriti lk. 98.

5 LUB 1/V, nr. 2210. Konfessori kohta vt. lähemalt Ruth Rajamaa artiklist.

6 T. Nyberg, Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters, lk. 116.

naasis Piritalle.⁷ Üksikult on kloostri varasemast ajaloost teada veel isikuid, näiteks Turu bürgermeister ja hilisem Tallinna kodanik Wulfard Rosenthal, kes juba 1411. aasta paiku siis veel pooleliolevas kloostris suri.⁸

Põhiline probleem, mille käes enamus seniseid uurijaid on vaevelnud ja millest on üritatud ühel või teisel moel mööda hiilida, on nende meeste taust. Kaupmeeste puhul eeldatakse tihtipeale vaikimisi, et need pidid olema Tallinna kaupmehed.⁹ Kuid Tallinna selle perioodi kirjalikes allikates Hinrich Huxerit, Gerlach Kruset ega Hinrich Swalbarti ei leia.¹⁰ Kodanikeraamat, mis on ka hilisemast ajast lünklik ega sisalda kõiki kodanikke, nii kaugele ajas tagasi ei ulatu.¹¹ Suurgildi lauagildi vendade raamatus nad ei esine.¹² Kui laiemalt vaadata, siis näiteks Tallinna vanemates pärandiraamatutes tuleb ette samanimelisi, kuid mitte identseid tallinlasi. Kruse kui kõige levinum perekonnanimi käib läbi kõigist kolmest vanimast pärandiraamatust.¹³ Vanuselt teises pärandiraamatus figureerib Hermannus Huxur, kes omandas 1363. aastal Harju tänaval maja.¹⁴ Edasi võiks spekuloida, et Borchard Saudeliga oli kuidagiviisi seotud 14. sajandi keskpaigas Tallinnas tegutsenud Johannes de Saundele.¹⁵ Elegantne viis probleemist vabanemiseks on olnud kloostriasutajate seostamine Toompeaga,¹⁶ mis seletaks allikate puudumise nende kohta all-linnas ja muidugi ka allikate puudumise Toompeal, sest keskaegseid materjale on selle kohta üleüldse väga vähe säilinud. Kuid ega Russow tegelikult ütlegi, et need oleksid olnud tallinlased.

Niipalju kui on praeguseks selgunud, pärineb Gerlach Kruse Rootsist, Söderköpingi linnast. Tema vanemad olid Hildebrand ja Elisabeth Kruse, vend pidas 1406. aastast Linköpingi piiskopkonna kanooniku ametit ning viibis alates 1415. aastast birgitiinide kloostris Vadstenas.¹⁷ Gerlach Kruse seos-

tamine Söderköpingiga on ühemõtteline, samas leidub Krusesid ka mitmel pool mujal: Bremenis, Tartus, Kielis, Münsteris, Kölnis ja Brugges.¹⁸ Kruse on kaunis levinud saksa nimi, mistõttu pole alust kahtlustada, et nad kõik oleksid olnud sugulased, samas ei maksa välistada seda, et Söderköpingi Krusedel poleks samal ajal olnud sugulasi mujal hansaruumis.

7 T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, lk. 117.

8 Tema kohta vt. T. Salminen, *Rosendal, Wulfard* (Bürgermeister in Turku and burgher in Reval, died ca. 1411). – Suomen Kansallisbiografia 8. Helsinki: SKS, 2006, lk. 360–361.

9 Seda tegi juba Christian Kelch, vt. C. Kelch, *Liivimaa ajalugu*. Tlk. I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004, lk. 102. Vt. ka G. v. Hansen, *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels*. Reval, 1885, lk. 165; E. von Nottbeck, W. Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Zweiter Band. Die Kunstdenkmäler der Stadt. Reval, 1904, lk. 130.

10 Seda asjaolu on märkinud mh. ka Villem Raam, vt. V. Raam, *Pirita klooster*. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk. 6.

11 *Das Reveler Bürgerbuch 1409–1624/Tallinna kodanikuderaamat 1409–1624*. Toim./Hrsg. O. Greiffenhagen. Publikationen aus dem Reveler Stadtarchiv/Tallinna linnaarhiivi väljaanded 6. Tallinn, 1932.

12 TLA, f. 191, n. 2, s. 1.

13 Vt. *Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval (1312–1360)*. Hrsg. L. Arbusow. Reval, 1888; *Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383)*. Hrsg. E. v. Nottbeck. Reval, 1890; *Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458)*. Hrsg. E. v. Nottbeck. Reval, 1892.

14 *Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval*, nr. 80.

15 *Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval*, register 1339–1341.

16 V. Raam, J. Tamm, *Pirita klooster*. Ehitus ja uurimislugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005, lk. 18.

17 Johannes Hildebrandi *Liber Epistularis* (Cod. Upsal. C 6). Édition critique avec des analyses et une introduction. Red. P. Ståhl. Stockholm, 1998, lk. 15–16, vt. ka nr. 39. Kruse Rootsi päritolule juhtis tähelepanu Ruth Rajamaa "Pirita 600" konverentsil.

18 HR, Bd. IV: Bremen ja Tartu; HR, Bd. V: Kiel; Hans. UB, Bd. V: Münster, Köln, Brügge.

Põgus pilk Pirita kloostri asutamisaja tähtsamatesse hansa ajalugu puudutavatesse publikatsioonidesse¹⁹ annab meile veel hulga kloostri asutajatega samanimelisi, kuid mitte identseid tegelasi. Huxeri nime kohtab 14. sajandi lõpul ja 15. sajandi alguses Preisi linnades ja Lübeckis.²⁰ 1363. aastal on mainitud Lübecki kodanikku Bruno Huxerit.²¹ Keegi Claus Huxer tegeles 1406. aastal Novgorodis keelatud kaubandusega.²² Hinrik Schwalbartiga võib olla seotud Braunschweigis tegutsenud Swalenberchi nime kandnud raehärrade perekond.²³ Niisiis esinevad meile tuttavad nimed hansaruumi prominentide seas. Küllap kuulusid sellesse ringi ka meie kloostriasutajad, nende täpsemaks seostamiseks peaksid andma tulemust edasised otsingud.

Kolm kloostriasutajat olid seega hansakaupmehed. Kas ja kuipalju neid mehi üldse Tallinnaga seostada saab, on tõlgendamise küsimus. See vähene, mis me Tallinna kaupmeeste eliidist teame, annab alust arvata, et see oli üsna suures osas väljapoole avatud. Kaupmeeskond Läänemereruumis hansa kõrgajal oli vägagi liikuv, juhtivatele kohtadele sai mitte oma pikaajalist paiksust, sügavaid juuri ja suuri eelkäijaid ette näidates, vaid siis, kui ka teiste hansalinnade raadides istus sugulasi. Seda hansakaupmeeste ladvikut, n.-ö. hansa juhtgruppi (*Hansische Führungsgruppe*), on iseloomustatud ka kui linnadeülel ning see fenomen oli Hansa Liidu kokkuhoidmisel erakordse tähtsusega.²⁴ Kui nüüd vaadata neid sidemeid Pirita kloostri asutamise kontekstis, siis isegi kui kloostriasutajate sidemed Tallinnaga polnud otsesed, olid need hansa kaudu siiski olemas. Jääb üle nõustuda Tore Nybergiga, kes juba aastate eest klassifitseeris Tallinna, Lübecki ja Stralsundi lähedale rajatud kloostreid kui hanseaatlikke asutusi (*Hanseatische Gründungen*).²⁵

Saksa Ordu ja birgitiinid

Edasi tuleb aga küsida, kas lisaks "hanseaatlikkusele" on kloostriil veel tunnusooni. Kloostrit ei asuta ainult grupp entusiastest. Ka teiste äsjanimetatud kloostrite juures mängib tähtsat rolli maahärra. Kohalikus Eesti kontekstis on maahärra, Saksa Ordu, roll jäänud seni teenimatult varju. Kui kaks nimeliselt nimetatata meest 1407. aastal Vadstenat külastasid ja rääkisid kavatsusest klooster asutada, on juttu ka sellest, et "ristikandjate sõjameeste meister Liivimaal" on neile selleks loa andnud ja koha eraldanud.²⁶ Tunnistagem, et Vadstena Diaarium on hämmastavalt ebatäpne Saksa Ordu Liivimaa haru nimetuse osas: *Cruciferos de Livonia*. Sama umbmääraselt määratletakse ka Saksa Ordu Preisimaal.²⁷ Ühest küljest ehk näitab see umbmäärasus, et birgitiinidel puudusid tollal ot-

19 Käesoleva artikli tarvis on süstemaatiliselt läbi vaadatud HR, Hans. UB ja Urkundenbuch der Stadt Lübeck. Bd. I–X. Lübeck, 1843–1905.

20 HR, Bd. IV: Danzig ja Elbing; HR, Bd. V: Hans Lübeckis ja Tyderich Danzigis.

21 Hans. UB, Bd. IV, nr. 85.

22 Hans. UB, Bd. V, nr. 736.

23 Hansekaufleute in Brügge. Hrsg. W. Paravicini, H. Wernicke. Teil 3: Prosopographischer Katalog zu den Brügger Steuerlisten (1360–1390). Bearb. I. Dierck, S. Dünnebeil, R. Rößner. Frankfurt am Main: Lang, 1999, lk. 418, nr. 348.2. Seal mainitud Hinrik Swalenberchi surma-aasta oli hiljemalt 1407.

24 Vt. R. Hammel-Kiesow, Die Hanse. München: Beck, 2000, lk. 86–88. Tallinna kontekstis vt. J. Kreem, Cost van Borstal, bürgermeister. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd, Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Varak, 2006, lk. 22–24.

25 T. Nyberg, Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters, ptk. III.

26 Et tunc primum impetraverant licenciam et locum a magistro militum cruciferorum de Livonia satis decentem prope civitatem Refla situatum ad dimidium miliare. (Kursiivis põhiteksi tsiteerit, DV, 149:2.)

27 Saksa Ordu kohta Preisisis kasutatakse väljendit *Cruciferos Prucie* (DV, 191); 1412. aastal mainib Diaarium Mariendali kohta, et see on *in dominio Cruciferorum* (DV, 216:3).

sesidemed Saksa Orduga. Samas räägib see lõik maahärra aktiivsest osalusest: ordu andis loa ja maa. Saksa Ordu Liivimaa meistri Konrad von Vietinghoffi leiame kloostri asutajate seas paavst Johannes XXIII bullas 1411. aastast, millega Pirita klooster ametliku kinnituse sai.²⁸ Laiemalt vaadates pole siin midagi imelikku. Varasemate naiskloostrite reformimine või uute asutamine maahärrade toel oli üks levinud viis birgitiinide kloostrite tekkeks.²⁹ Ka Saksa Orduga seoses on seda ette tulnud. Juba 1400. aasta paiku oli Saksa Ordu seotud Danzigis birgitiinide kloostri asutamisega, täpsemalt vana kloostri reformimisega birgitiinlikuks.³⁰

Saksa Ordul ja birgitiinidel oli vastastikuks külgetõmbeks mõningaid eeldusi. Mõlemad iseloomustas aristokraatlik element. Saksa Ordu oli vaimulik rüütliordu, mille sotsiaalne baas oli valdavalt saksa väikeaadel. Püha Birgitta oli aga pärit Rootsi kõrgaadli hulgast ning tema "Taevalike ilmutuste" 2. raamat, mis pandi kirja Rootsis ajavahemikus 1344–1349, tegeleb väga suures ulatuses selleaegse rüütlikeisuse probleemidega.³¹ Birgittale valmistas muret, et need ideaalid, mis olid omased rüütliordudele 12. ja 13. sajandil, on kadunud. Öilsad eesmärgid olid asendunud saamahimu ja ebalojaalusega oma isandale.

Rüütlikond vajab uuendamist. Birgitta arvates pidid selle seisuse liikmed jõudma arusaamisele, et nad ei olnud mitte oma rahakoti, vaid ühiskonna teenrid. Ja see ühiskond põhines muidugi jumalikul õiglusel ja halastusel. Ta kirjeldab üksikasjalikult rüütlike pühitsemise rituaali, mis vägagi sarnanes nunnaks pühitsemise rituaalile.³² Seega oli Birgitta selgeks eesmärgiks siduda rüütliid uuesti tugevalt kirikuga. Niisugust hoiaikut kinnitab ka tema arusaamine sotsiaalsest hierarhiast. Juba 10. sajandist peale tavatseti rääkida kolmest seisusest: preestrid, sõda-

lased ja talupojad. Birgitta nimetas need vastavalt kohtumõistjateks, kaitsjateks ja töölisteks. Oma rituaaliga tahtis ta kaht kõrgemat seisust omavahel tihedamalt siduda: mõlemad olid jumalalused ja samas ka ühiskonna teenrid.³³

Birgitta ilmutustes jääb selgelt kõlama ka ristisõjaideoloogia, mis võis tema ideid Saksa Ordule vastuvõetavaks teha. Samas ei kutsunud Birgitta niivõrd üles haarama relva ja minema sõtta paganate vastu, kuivõrd rahumeelse misjoni tulemusel neid usu juurde tooma. Tähelepanuväärne on ka see, et ta pidas paganaid paremaks halbade kristlastest.³⁴ Kuigi tema ilmutustest kumab läbi uue rüütliordu loomise kava, siis tegelikkuses see ei realiseerunud,³⁵ kuid arvestades Birgitta kui pühaku populaarsust võis tema ideoloogia mõjutada tolaaegset rüütlikeisust.

28 LUB I/VI, nr. 2987, 29. V 1411.

29 T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, lk. 89: *Ein Häufiger Typ der birgittinischen Klostergründung ist die Übernahme einer privaten oder städtischen Gründung durch Landesherren, der mehr oder weniger zur Gründung auch beigetragen hat und sich deshalb als Stifter bezeichnen kann.*

30 T. Nyberg, *Der Deutsche Orden und der Birgittenorden. – Der Deutsche Orden in der Zeit der Kalmarer Union 1397–1521*. Hrsg. Z. H. Nowak, R. Czaja. *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica X*. Torun, 1999, lk. 169–181.

31 <http://www.heligabirgitta.se/hb-bok2.htm>

32 <http://www.heligabirgitta.se/hb-bok2.htm>, ptk. 13.

33 A. Härdelin, *Birgittas samhällsvision och klosteridé. – Kult, Kultur och Kontemplation. Studier i medeltida svenskt kyrkoliv*. Skellefteå: Artos, 1998, lk. 92–93.

34 <http://www.heligabirgitta.se/hb-bok2.htm>, ptk. 3–6, 19.

35 T. Nyberg, *Die nova militia Birgittas von Schweden und ihr Nachfolgerorden. – Vergangenheit und Gegenwart der Ritterorden. Die Rezeption der Idee und die Wirkung*. Hrsg. Z. H. Nowak, R. Czaja. *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XI*. Torun, 2001, lk. 145–157.

Ordu ja birgitiinide esindajate isiklike kontakte kontsiilil, mis võimaldasid omavahelisi asju arutada ja leida lahendusi ka esmapilgul väljapääsmatutele olukordadele.⁴²

Tallinna linn ja Pirita klooster

Üks probleemseid küsimusi, mida birgitiinide ja Saksa Ordu esindajad kontsiilil arutama pidid, seondus Tallinna linna protestidega kloostri asupaiga vastu.⁴³ 1413. aasta kirjas Saksa Ordu kõrgmeisterile Preisimaal kaebas Tallinna linn, et klooster on rannikule liiga lähedal, mistõttu võib muutuda mereröövlipeaks ja ohustada sadamat.⁴⁴ Tallinlaste protest näitab eelkõige seda, et isegi kui kloostriasutajate hulgas oli tallinlasi, oli uuel kloostril linnas ka mõjukaid vastaseid, samuti on võimalik, et rahulolematusel oli laiem kandepind.⁴⁵ Nii nagu kloostri kinnitusbulla, tõendab ka tallinlaste kiri, et Saksa Ordu oli just Liivimaa haru meister kloostri rajamise projekti taga. Linna pöördumisest kõrgmeistri poole võiks järeldada, et Liivimaa meister ei olnud linna argumente kuulda võtnud.

Ajaloolased on Tallinna ja Saksa Ordu käitumisele otsinud mitmesuguseid seletusi. Tallinna kaebus on (ükskõik kas teeseldud või tõsine) lojaalsusdemonstratsioon Saksa Ordu suhtes. Neil aastatel olid tärganud Taani ambitsioonid Eestimaa tagasivõtmiseks ning vähemalt Harju-Viru aadelkonna seas oli neid, kellele niisugune mõte sümptatiseeris.⁴⁶ Võimalik, et selliseid leidus ka Tallinna kodanike seas, kuid kokkuvõttes tuleb tunnistada, et vasalkonnas, eriti aga Tallinna linnas ei tekkinud mõjukat Taani-meelset parteid, mis oleks ordu vastu mässu tõstnud.⁴⁷

Ordu seisukohti vaadeldes on Dieter Heckmann pakkunud välja seletuse, et Saksa Ordu surve Tallinna lähistel kloostri asutamiseks on seotud katsega luua rannikul sillapead,

mille abil kontrollida laevaliiklust Tallinna lähel. Heckmann toob eeskujuks Dünamünde kloostri, mille Saksa Ordu ostis 1305. aastal ja mida ta kasutas Riia blokeerimiseks.⁴⁸ See seletus on siiski liiga kaugeleulatuv – rajatakse ju Tallinna lähistelega ikkagi kloostrit, mitte uut komtuurkonda või ordumõisa.

Igal juhul tuleb tunnistada, et kloostri rajamine tekitas Tallinna lahe kaldale juurde ühe sõlmpunkti ning see võis tuua julgeolekuriske nii linna kui ordu seisukohast. Samas on oluline rõhutada, et julgeolekuriskid ei olnud ainus tallinlaste argument kloostri vastu. Kirjavahetuses avaldatakse muret ka vagade annetuste linnast välja voolamise pärast, ehk teisisõnu konkurentsi kasvamise pärast Tallinna kiriklike institutsioonide seas.⁴⁹ Seda argumenti on tallinlased muide ka hiljem kasutanud uute kloostrite rajamist tagasi tõrjudes.⁵⁰

42 T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, lk. 86jj.

43 Ordumeistri 1416. aasta ülevaatest orduprokuratorile tuletub protestide algusajaks 1408. aasta (LUB 1/V, nr. 2094).

44 LUB 1/IV, nr. 1946.

45 Vt. P. Johansen, *Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951, lk. 23–24.

46 Vt. *Akten und Recesse der Livländischen Ständetage*. Bd. 1. Hrsg. O. Stavenhagen, L. Arbusow. Riga, 1907–1933, nr. 200, lk. 165; J. Vasar, *Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411–1422*. *Acta et commentationes universitatis Tartuensis B, Humaniora* XVIII, Tartu, 1930; vt. ka J. E. Olesen, *Nordosteuropa in der Zeit der Kalmarer Union*, lk. 226–230.

47 Vt. ka J. Kreem, *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the Fifteenth Century)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn, 2002, lk. 31, 138–141.

48 D. Heckmann, *Zum Leben und Wirken des livländischen Meisters des Deutschen Ordens Dietrich Torck (1413–1415)*. – *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 1997, Jg. 133, lk. 185.

49 LUB 1/IV, nr. 1946.

50 LUB 1/III, nr. 75.

Lahkarvamused birgitiinide kloostris asukoha üle kestsid mõnda aega. Ka ordu Liivimaa meistrid on muutunud ettevaatlikumaks. Dietrich Torck (ametiaeg 1413–1415) paistab olevat kloostris ümberpaigutamise osas jõudnud isegi äraootavale seisukohale ja lootnud vahetult enne surma, et suudab asja kuidagi viisi lahendada isiklikult Tallinnasse ilmutades.⁵¹ Tema ametijärglane Siegfried Lander von Sponheim (1415–1424) on 1416. aastal olnud kloostris asukoha pärast silmanähtavalt mures.⁵² Meister on koguni lubanud abistada rahaliselt, kui peaks selguma, et klooster tuleb siiski sisemaale üle viia.⁵³ Liivimaa ordumeistri käitumine Tallinna protestide puhul muudab nende rolli kloostris asutajana kindlasti ambivalentsemaks. Võimalik, et Saksa Ordu kõhklused tekkisid alles seoses Taani kuningas Eriku konkreetsete plaanidega Eestimaa tagasihaaramiseks, mis jäävad samasse aastakümnesse.

On aga näha, et Saksa Ordu sai kahtlustest siiski ruttu üle. 1416/1417 lubas Siegfried Lander juba kiviehitiste rajamist Piritale.⁵⁴ Kirjas Tallinnale palub meister, et tallinlased lubaks oma kivimurdudest kive murda. Ka 1437. aastal on Pirita palved kivimurdmiseks käinud Liivimaa ordumeistri kaudu.⁵⁵ Need teated süvendavad veelgi muljet, et Tallinna ja Pirita vahel oli otsesuhtlemisel probleeme. Saksa Ordu kandis aga kloostris arengu eest hoolt. 1436. aasta augustis külastas Piritat värskest valitud Liivimaa uus ordumeister Heinrich Böckenförde, teise nimega Schüngel.⁵⁶ Meister käis toona Tallinnas ja Toompeal seoses truudusevandega, mida linn ja vasalkond igale uuele meistrile sooritasid. Ka tema järglase Heidenreich Vinke von Overbergi programmi kuulus 1439. aasta septembris visiit Piritale.⁵⁷ Kuigi me ei tea, kui püsivaks see tava kujunes – linna allikad paistavad sellest edaspidi vaikivat –, on meistrite visiidid Piritale igal juhul märk

nende tegelemisest vastrajatud kloostriga.

Milliseks kujunesid Tallinna linna ja Pirita kloostris suhted edaspidi, väärriks omaette pikemat uurimust, kuid mõnda liini võiks siiski mainida. Piritaga seoses tuleb tõepoolest ette intsidente mereröövlitega,⁵⁸ kuid need pole seotud linna ja kloostris konfrontatsiooniga, vaid pigem koostööga. Kloostri peetakse Tallinna kodanike testamentides rutiinsete summadega meeles.⁵⁹ Samuti on teada, et kloostrisasukate seas oli nimekate Tallinna patriisisuguvõsade esindajaid.⁶⁰ Teisest küljest aga kurdab linn veel 16. sajandi alguses, et tal pole kloostrit, kus tema kodanike tütreid varjupaika leiaksid.⁶¹ Sellest, et Pirita polnud tavaliste pärjelivõsude jaoks sobiv koht, tekib mulje kloostris elitaarsusest. Kokkuvõtvalt võiks nentida, et väljaspool Tallinna linnasarast paiknev Pirita klooster polnud linna religioosset ja sotsiaalselt elust küll päris isoleeritud, kuid jäi selles siiski tagaplaanile.

51 LUB 1/V, nr. 2015, 5. VIII 1415.

52 LUB 1/V, nr. 2094, 27. VIII 1416.

53 LUB 1/V, nr. 2094, 27. VIII 1416.

54 LUB 1/V, nr. 2109; dateerimise osas vt. 1/VI, reg. 2453a.

55 LUB 1/IX, nr. 233.

56 KB, nr. 216, 217, 218.

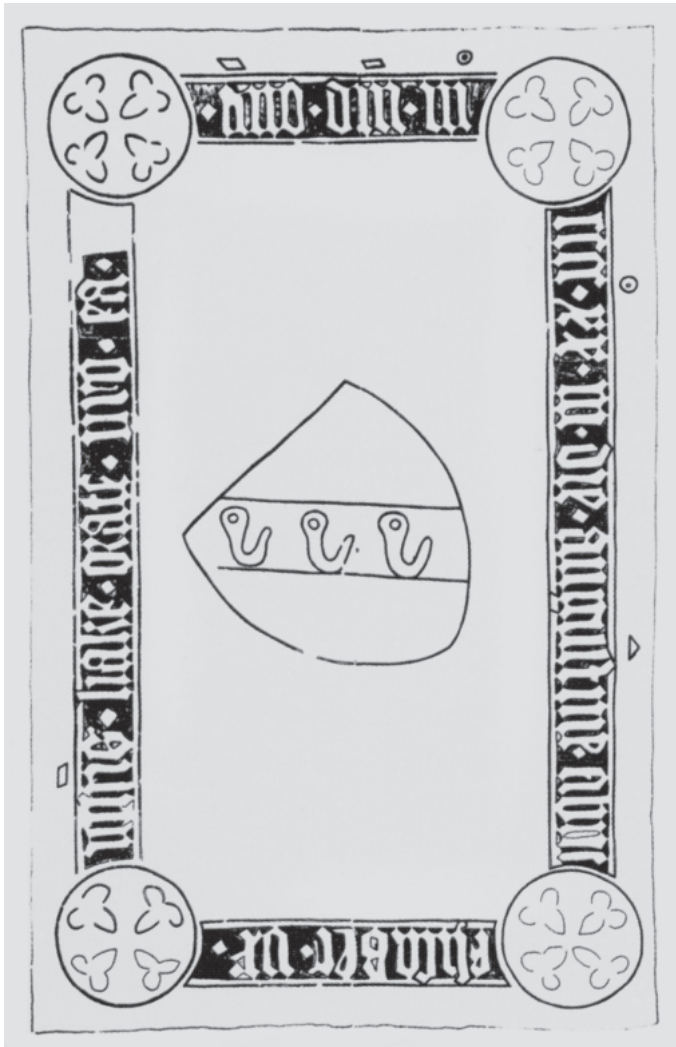
57 KB, nr. 397.

58 Vt. nt. KB, nr. 449, 452 (1441); Vt. ka J. Kreem, Ernst von Minden, palgasõdur. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd, Kümme keskaegset tallinlast, lk. 267–268.

59 K.-R. Allik, Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert. Das Testament des Revaler Bürgers Gerd Satzern (1491). – Zeitschrift für Ostforschung 1997, Bd. 46, lk. 198.

60 P. Johansen, Kalendrikatkend Pirita kloostrist. – Vana Tallinn III. Tallinn, 1938, lk. 26–27. Vt. ka T. Kala, 16. sajandi perekonnatüli. – Tuna 2002, nr. 3, lk. 19.

61 LUB 1/III, nr. 79.

1.

Elisabet Hake hauaplaat, AD 1420.

V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster, lk. 63

Gravestone of Elisabet Hake, AD 1420.

V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster, p. 63

Põhja-Eesti vasallid ja Pirita klooster

Tore Nybergi arvates ei mänginud aristokraatlik element Pirita kloostri rajamisel mingit rolli.⁶² Kirjalikud allikad ja kirikus säilinud hauaplaadid räägivad küll teist keelt.⁶³ Harju-Viru vasallide osalus kloostriehtusel tuleb välja juba ordumeister Siegfried Lander von Sponheimi kirjast Tallinnale 1416/1417 aastal, kus muuhulgas mainitakse, et ka vasallid on lubanud oma valdustest ehituskivi murda.⁶⁴

Esimese ürikuliselt teadaoleva maavalduse omandas klooster 1422. aastal Hans Wekebrotilt. See oli kolmandik Lagedi külast, s.o. ligikaudu 7 adramaad.⁶⁵ Hansu isa oli Everhard von Bodercke (Wekebrot) – Saha ja Riisipere mõisate omanik. Perekonna mõjukusest räägib fakt, et 1394. aastal läänistas ordumeister Everhardile tähelepanuväärse koguse maid, küli ja mõisu Harjus ja Virus.⁶⁶ Wekebrotidel⁶⁷ sai klooster ka selle vahetus läheduses paikneva karjakopli. Millal see täpselt aset leidis, pole teada, kuid 1434. aastal kinnitavad Evert ja Claus Wekebrot kloostri õigusi nende isa ja onupoja Hansu annetatud maale. Annetajaid tuli muidugi igavesti meeles pidada.⁶⁸ Huvitavaks teeb selle loo Everti isik. Ta oli Harju meeskohtu kohtunik, kes ilmselt pärast onu surma päris Saha mõisa. Tema ajal valmis mõisa juurde Saha kabel, mis oma arhitektuurselt lahenduselt meenutab miniatuurkoopiat Pirita kloostrikirikust. Sellele osutavad nii ruumivorm, interjööri-detailid kui ka sihvakas trepitorn.⁶⁹ Tegemist on märkimisväärse usulis-poliitilise manifestatsiooniga: püstitades oma maale erakiriku, näitab peremees oma kõrget ühiskondlikku positsiooni, selle pühakoja vormiline lahendus viitab aga uue ordu toetusele.

Teine kloostri ülesehituse ajal toetajate hulgas figureerinud suguvõsa viib meid aga Skandinaaviasse. Kirikusse peaportaali kaudu sisenedes jääb kohe paremat kätt seinale

kinnitatud hauaplaat. See kuulus Elisabetile, kes 1420 kloostris suri. Kuid kes oli see naine, kes nii varakult kloostrikirikusse maeti? Pealegi veel nii soodsasse kohta nagu ilmikutele mõeldud lääneosa keskteljele, vahetult vendadepoolset idaosa eristava piirde äärde. Pea- ja Maarja-altarile lähemale poleks enam saanud.⁷⁰

Pirita kloostri väliuurimistel leitud hauaplaatide tekste tõlkis ja translitereeris Küllike Kaplinski. Tema arvates seisis plaadil järgnev tekst: ”Issanda aastal 1420 augustipäeval suri Elisabet Albert Hake lesk paluge tema eest.”⁷¹ Kuid tegelikult on nimedest võimalik välja lugeda ainult Elisabeti ja Haket. Nende vahel paikneb kaks sõna, millest esimene moodustab tähekombinatsiooni *ux(vx)* või *or* ning teisest on võimatu aru saada, kuid päris kindlasti ei ole seal Alberti nime.⁷² Samas võib Kaplinski tõlgendust mõista, sest selle perioodi allikates esineb tõepoolest Eli-

62 T. Nyberg, *Der Deutsche Orden und der Birgittenorden*, lk. 178.

63 Viimaseid uurimusi Pirita kloostri hauaplaatidest vt. M. Loit, Keskaegselt ”surmakultuurist” ja hauatähistest reformatsiooneelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. Magistritöö, Tallinna Pedagoogikaülikooli kunstiteaduse õppetool. Tallinn, 2002.

64 LUB 1/V, nr. 2109; dateerimise osas vt. 1/VI, reg. 2453a.

65 P. Johansen, *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Reval: Wassermann, Kopenhagen: Hagerup, 1933, lk. 468.

66 LUB 1/VI, nr. 2927.

67 Allikates esineb paralleelselt Wekebrod ja Wekebrot.

68 LUB 1/VIII, nr. 865.

69 K. Markus, Keskaegsed maavaldused – uus allikas arhitektuuriuurijale. – *Acta Historica Tallinnensia* 2006, kd. 10, lk. 7–8.

70 V. Raam, J. Tamm, *Pirita klooster*, lk. 63, joonis 112.

71 V. Raam, J. Tamm, *Pirita kloostrivaremed. Väliuurimiste lõpparuanne, II etapp. Muinsuskaitseameti arhiiv A-1568*. Tallinn, 1986, lk. 54.

72 Täname Tiina Kala translitereerimisel osutatud abi eest.

sabeth (Elsebet) von Putbus, Taani aadliku ja rüütli Albert Andersen Hake lesk. Kuid see Elisabeth suri alles 1445. aastal.⁷³ Persoonide samastamisele aitas kaasa ka asjaolu, et Elsebet veetis oma viimased elupäevad Pirital ja oli kloostrile erakordselt helde.

Elsebet pärines mõjuvõimsast Podebuskide (saksa allikates Putbus) aadlisuguvõsast, kelle pärusvaldused paiknesid Rügeni saarel. Tema onu Henning⁷⁴ oli Valdemar Atterdagi lähimaid usaldusmehi (drost), kes kuninga äraolekul täitis kõrgeima riigivõimukandja ülesandeid. Kuid samas ajas ta ka oma joont, olles vahendajaks hansalinnade ja Taani vahel. Margareta valitsusaja algul juhtis ta riigi poliitikat ja pärast troonipärija Olofi surma aitas kuningannal võimul püsida.⁷⁵ Elsebet näis olevat nii mõndagi oma onult pärinud, nimelt oli just tema ordumeistri vahendajaks läbirääkimistel Taani kuningaga 1220.⁷⁶ Paar aastat hiljem rauges Pommeri Eriku soov kunagisi Eestimaa valdusi tagasi saada. Mingi roll oli siin ilmselt ka Elsebetil.

Abielu Albert Anderseniga oli mõneti omapärane, mitte niivõrd nende suure vanusevahe, vaid 1391. aastal sõlmitud abielulepingu tõttu, mille tulemusel jäid Alberti lapsed esimese naisega pärast isa surma pärandusest ilma.⁷⁷ Seega sai Elsebetist 1405. aastal rikas lesk, mis võimaldas tal lahkesti kloostrile annetada. 1424. aastal ostis ta ordult märkimisväärse summa eest 15 adramaad Lage-di külas ja kinkis kloostrile.⁷⁸ Seega oli Jüri kihelkonnas paiknev suur küla nüüd täielikult kloostri omand. Pirita jõe äärne asukoht oli transpordi mõttes väga soodne, mistõttu võib oletada kloostri teatavat suunavat kätt selle ostu juures. Samal aastal kinkis Elsebet kloostrile oma pärandist Jägala mõisa ja küla, Vandjala küla ja kolm adramaad Kostivere külast.⁷⁹ Ka siin on tegemist kompaktsel valdusega, seekord Jõelähtme kihelkonnas. Ilmselt ei ole see juhus, et 1425. aastal müüs

Hans Parenbeke kloostrile 2000 Riia marga eest Parasmäe küla, mis külgneb Kostiverega.⁸⁰ 1420. aastate alguses oli Hans kuningas Eriku innukas pooldaja ning resideerus põhiliselt Rootsis ja Soomes.⁸¹

Elsebetist sai aga Stralsundi Marienkroni kloostri nunn ning seejärel abtiss. Kuid ta lahkus sealt arvatavasti pärast poja surma 1437. aastal, sest elu viimased päevad veetis ta Pirital ning tegi seal ka testamendi.⁸² 1444. aasta testamendi järgi sai klooster 2000 Riia marka.⁸³ Stralsundi kloostrile määras ta ainult 500 marka, kuid järgmise aasta jaanuaris tehtud testamendi paranduses pole enam sedagi.⁸⁴ Veel enne Elsebeti surma ostis ordumeister tema Virumaa valdused 4000 Reini kuldnaga eest ning sellegi summa kinkis naine kloostrile. Ostu kajastavast kirjast tuleb välja, et Elsebetile heideti ette nunnana maavalduste omamist, kuid ordumeister võttis ta oma kaitse alla.⁸⁵

73 Viimane parandatud testament pärineb 1445. a. jaanuarist, vt. C. Hau, Hagen – Steenbrikke. En glemtdansk-estisk stormandslægt. – Personallistorisk Tidsskrift 2006, nr. 2, lk. 228.

74 Kirjanduses võib tihti kohata väidet, et Elsebet oli just selle mõjuvõimsa Henningu tütar, kuid allikates kutsutakse Elsebeti isa siiski nooremaks Henning Podebuskiks, vt. C. Hau, Hagen – Steenbrikke, lk. 224.

75 K. Erslev, "Henning Podebusk". – Dansk biografisk Lexikon. XIII Bind, lk. 189–191 (<http://runeberg.org/dbl/13/0193.html>).

76 LUB 1/V, nr. 2549; H. Rebas, Infiltration och handel. Studier i senmedeltida nordisk Balticumpolitik i tiden omkring 1440–1479. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg 11. Göteborg, 1976, lk. 56.

77 C. Hau, Hagen – Steenbrikke, lk. 222–224.

78 Ordu kinnitas kinkekirja alles 1444: LUB X, nr. 16; Brieflade I/I, nr. 182.

79 LUB 1/VII, nr. 84.

80 LUB 1/VII, nr. 331.

81 J. Vasar, Taani püüded..., lk. 44.

82 C. Hau, Hagen – Steenbrikke, lk. 228.

83 LUB 1/X, nr. 17.

84 C. Hau, Hagen – Steenbrikke, lk. 228.

85 LUB 1/X, nr. 517; vt. ka LUB 1/IX, nr. 742, 796.

Kes oli aga see Elsebeti nimekaim, kes veerand sajandit varem kloostriisse maeti? Võiks ju arvata, et tegemist oli sama Hakede suguvõsaga. Kuid taanlasest suguvõsauuri- ja Christian Hau arvates kuulub Albert Andersen Hake vanasse Hagen-Steenbrikkede suguvõsasse, kust on võrsunud ka kaks Taani asehaldurit Eestis: Saxe Aagesen (1241–1259) ja Aage Saxesen (1304–1314). Selle suguvõsa vappidel esineb tavaliselt lihtne viinapuuvanik või viinapuuvanikuga kaunistatud rist.⁸⁶ Pirita kloostri hauplaadil on aga kolm konksu, mis näitab, et tegemist on kõneleva vapiga (ill. 1). Hakesid kohtab Eestis enamasti Tartus ja vähemalt üks neist on jõudnud ka kõrgele positsioonile – Tartu piiskop Theoderich Hake. Kuid selle perekonna vapil on kaks ristatud pootshaaki.⁸⁷ Seega tuleb esialgu leppida teadmiseaga, et kõnealustest leskedest üks on olnud kloostri suurimaid donaatoreid, teise panus jääb aga selgusetuks. Hauaplaadi keskne asend aga osutab siiski mõjukale isikule.

Kolmanda suguvõsana kerkib Piritaga seoses üles Lode. 1418 võttis asekonfessor Gerlach Otto Lode ja tema abikaasa kloostri vennaskonda. Ilmselt loeti neile eestpalveid, kuid siis pidid Loded kloostri selle eest ka midagi andma.⁸⁸ 1420. aastal võeti vennaskonda Helmold Lode lesk Lena koos poegade Hermann ja Odertiga.⁸⁹ Lodesid elas kloostri ka hiljem: Pirita kloostri kalendrikatke obituaariumis esineb näiteks 1492. aastal surnud Gertrud Lode.⁹⁰

1473. aastast on kirikus Helena, Hinrik Mekesi majaamanda hauaplaat.⁹¹ Mekesid olid taaniaegne aadlisuguvõsa Mäol, kuid Lodede vapp hauaplaadil näitab Helena tegelikku päritolu. Ilmselt ei ole see juhus, et just 1474. aastal andis Hans Lode kloostri üle Seli mõisa koos veski ja ümbruskonna küladega, mis kõik paiknesid Juuru kihelkonnas.⁹² Ka siin võiks näha Pirita suunavat kätt,

sest sajandi keskel oli rüütel Johann von Lechtese testamendiga läinud kloostri valdusse 16-adramaaline Hagudi küla,⁹³ mis paikneb Seli naabruses. Kloostri maavaldused koonduvadki järjest enam Juuru ja Rapla kihelkonda ning 16. sajandi alguseks saab Purila mõisast nende keskus.⁹⁴ Kõige esimene valdus – Lagedi küla – on selleks ajaks juba ammu maha müüdüd.⁹⁵

Olemasolevaid allikaid analüüsid tuleb selgelt esile rüütelkonna toetus Pirita kloostri- rile: põhiliselt doneeritakse maavaldusi, kuid harvad ei ole ka suured rahalised annetused. Tegemist on mõjukate suguvõsadega, kelle valdused ulatusid ka Virumaale, kuid kloostri- rile eraldatud maad asusid Tallinna ümbruse kihelkondades. Ainsaks erandiks näib olevat Rahkla küla Simuna kihelkonnas Virumaal, mis võis kloostri- rile tulla Moride suguvõsalt. 1458. aastal surnud Hermen Moeri hauaplaat on praegugi veel kloostrikirikus. Kui võrrelda Tallinna linnakodanike annetustega, mis enamasti jäid 20 marga piiridesse,⁹⁶ siis võib oletada, et klooster eksisteeris aadelkonna toetusel. Samas ei saa siingi jätta tähelepanuta ordumeistri osa, eriti tema lähedast suhet Elsebet von Putbusega ja viimase vahendaja rolli kuningas Eriku ja Saksa Ordu tüli-

⁸⁶ C. Hau, Hagen – Steenbrikke, lk. 208, 215, 217.

⁸⁷ H. v. Bruiningk, N. Busch, Livländische Güterurkunden. Riga, 1908, lk. XXXIX, nr. 26; Tafel VIII, nr. 1.

⁸⁸ LUB 1/V, nr. 2210.

⁸⁹ LUB 1/V, nr. 2485.

⁹⁰ P. Johansen, Kalendrikatkend Pirita kloostri- st, lk. 26.

⁹¹ V. Raam, J. Tamm, Pirita kloostri- varem, lk. 56 (K. Kaplinski tõlge).

⁹² Brieflade I/I nr. 305.

⁹³ LUB 1/X, nr. 287.

⁹⁴ Brieflade I/I, nr. 836.

⁹⁵ LUB 1/XI, nr. 514.

⁹⁶ Nt. LUB 1/XI, nr. 385; 295; 397; 442. Vt. ka K.-R. Allik, Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert.

des. Peale selle asus klooster ordu maal ning 1471. aastal saadi ordumeistrilt ka Viimsi küla.⁹⁷ Seega on Saksa Ordu patronaadi tun- da igal sammul.

Kokkuvõtteks

Käesolev ülevaade Pirita kloostriga seotud inimeste taustast laseb aimata kloostrisotsiaalse kandepinna mitmekesisust: siin oli nii bürgerlikku, s.o. rikkaid kaupmehi, kui ka aristokraatlikku, s.o. Harju-Viru vasalle.

Kloostris asutamisega seotud hansakaupmeestest olid vähemalt Gerlach Kruse ja Wulfard Rosendahl mingi perioodi oma elust veetnud Skandinaavias, vastavalt Söderköpingis ja Turus. Huxereid ja Swalbate koh- tab mitmel pool Läänemere ruumi hansalin- nades. Kui pikalt ja kas üldse Kruse, Swalbart ja Huxer enne kloostris asutamist Tallinnas olid olnud, me kahjuks ei tea. Et Tallinn hak- kab üsna pea pärast kloostris asutamist selle vastu protestima, võiks pigem oletada, et kloostris asutajad ei tulnud Tallinnast või siis vähemalt polnud nende poliitiline kandepind Tallinnas kuigi suur. Samas oli osa kloostris asutajate sotsiaalne taust Tallinna eliidiga samane, mis lõi eeldused läbikäimiseks. Kui- gi Tallinna suhted kloostriga jäädvõi mit- mes aspektis distantsi hoidvaks, leidsid Tal- linna paremate patriitsiperekondade tütre- dendale ometi koha Pirital.

Rüütelkonna toetus uue kloostris rajami- sel on selgelt tunda, kuid näib piirduvat tea- tud kindlate Harju-Viru suguvõsade- ga. Do- neeritud maavaldused jäid enamasti Jõeläht- me, Juuru ja Rapla kihelkondadesse. Erandina kerkib esile Taani kõrgeadli päritoluga Elsebet Podebusk, kes oma viimased elupäevad veetis kloostris nunnana. Tema osalus kuningas Eri- ku ja Saksa Ordu vaheliste pingete leevenda- mises ning erakordselt suured donatsioonid Piritale võisid mängida küllalt olulist rolli Skan- dinaaviast rajatud kloostris arengus.

Last but not least oli birgitiinide kloostris rajamise taga Tallinna lahe kaldale maahär- ra, Saksa Ordu, eriti selle Liivimaa haru meis- ter. Ordu oli see, kes eraldas kloostris jaoks maa ja toetas ettevõtmist igakülgse- lt. Mis- suguseid lisamotiive peale religioosete oli Saksa Ordul kloostris rajamiseks, me ei tea. Võimalik, et kujutati ette tõesti kloostris üm- ber arenevat, Tallinnaga teatavas mõttes ri- vaalitsevat asundust. Kuigi Saksa Ordu suhted birgitiinidega ei ole päris selged ja ühe- mõttelised, ei ole ka poliitilised arengud ordu ja Kalmari uniooni vahel pikemas perspek- tiivis pääsenud neid suhteid varjutama.

Kokkuvõttes peab tunnustama, et kloostris rajamist ei saa omistada eksklusiivselt ühele või teisele sotsiaalsele grupile, vaid see sai teoks väga erinevate jõudude, Saksa Ordu, hansakaupmeeste, kohaliku aadli ja Vadstena kloostris koostöös.

97 P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 663.